

آفرینش در اساطیر شاهنامه و آیات قرآن

(با تأکید بر شاهنامه مصور آل‌اینجو محفوظ در کتابخانه لنینگراد)

چکیده

موضوع آفرینش از جمله مباحثی است که می‌تواند میدانی برای جولان افکار مردم هر سرزمین به‌وجود آورد. معما و مفهوم پیچیده خلقت و ماده اولیه آفرینش در جای‌جای زندگی و تفکر و تخیل بشر قابل مشاهده است. شباهت‌ها و تفاوت‌هایی در بحث آفرینش اساطیر و خلقت جهان هستی در باورهای باستانی دینی و حماسی ایران قبل از اسلام و قرآن کریم وجود دارد که هر دو هم فرهنگ سازند و هم تمدن‌ساز، این نگاه نشانگر نزدیک بودن و هم‌ریشه بودن فرهنگ و تمدن هر دو دوره است و بیشترین این مهم را می‌توان در دیدگاه‌های آیاتی از قرآن کریم و شاهنامه فردوسی مورد کنکاش و بررسی قرار داد، لذا این مقاله بخشی از این شباهت‌ها و تفاوت‌ها را در مورد ماده اولیه آفرینش، خلقت جهان هستی و تمام آنچه در آسمان‌ها و زمین و در نهایت خلقت انسان است بررسی کرده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای به رشته تحریر درآمده است. نتایج پژوهش حاکی از هم‌خوانی مختصات آفرینش در قرآن و شاهنامه فردوسی است و این حقیقت را در نسخه مصور شاهنامه نیز می‌توان مشاهده کرد.

اهداف پژوهش:

۱. توصیف آفرینش در اساطیر شاهنامه در تطبیق با آیات قرآن کریم.
۲. بررسی اثرپذیری‌های فردوسی از قرآن.

سؤالات پژوهش:

۱. آفرینش در اساطیر شاهنامه چگونه توصیف شده است؟
۲. آفرینش در قرآن چگونه توصیف شده است؟

کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، اسطوره، آفرینش، شاهنامه فردوسی.

مقدمه

اسطوره‌ها در حقیقت داستان‌ها و روایاتی هستند که انسان‌های پیشین برای زایش یا پیدایش عنصر طبیعت پیرامون خود ساخته‌اند؛ یا به عبارتی می‌توان گفت: «اسطوره‌ها آن دسته روایات کاملاً معقول و سنتی هستند که در جوامع ابتدایی به شرح امور حقیقی ازلی می‌پردازند. در حقیقت، تلاشی برای نظم‌بخشیدن به جهان و معنا دادن به آن بوده است. روایاتی نمادین در یک فرهنگ و در میان مردم وجود دارند که دربارهٔ آغاز جهان و چگونگی پیدایش انسان سخن می‌گویند (بهار ۱۳۷۶: ۷۵-۷۶). فردوسی در شاهنامه جهان‌بینی ایران باستان دربارهٔ آفرینش و هستی را به گونه‌ای رمزآلود بازگو می‌کند. اعتقادات فردوسی در آفرینش جهان و انسان با عقاید جاری آن زمان متفاوت است زیرا او نخست از «خَرَد» ستایش می‌کند و اولین آفرینش خداوند را «خَرَد» می‌داند. او درباره آفرینش اساطیر و جهان باورهای ایرانیان باستان را می‌آورد، و براساس آن باورها جهان از چهار «أخشیج» یا عنصر (آتش، آب، خاک، هوا (باد) و از هیچ پدید آمده است. شاهنامه طرحی اندام‌وار و یکپارچه دارد. بخش اساطیری آن به آفرینش می‌پردازد و چگونگی بحث آفرینش را ترسیم می‌کند. او اذعان دارد کل جهان هستی از چیزی پدید آمده و خود آن چیز اولیه که بر هیچ کس معلوم نیست آن را به یزدان می‌سپارد و پس از آن خود طبیعت به خلق می‌پردازد. از طرفی در نگاه اسلام (قرآن) آفرینش جهان و انسان در شش روز «دوره» انجام گرفته است خلقت مادی انسان و حیوانات و در شاهنامه به ترتیبی غیر از آن است که در قرآن آمده است. از طرف دیگر، نیز فردوسی نه تنها اساطیر و تاریخ حماسی را به تصویر می‌کشد بلکه بازتاب‌دهنده تفکرات فلسفی و حکمی اسلامی است. شاهنامه فردوسی نه فقط باور به ابداع و حدوث اولین مخلوق هستی دارد. بلکه به مبحث حرکت و سکون و فعل و انفعالات عالم (جنبش و آرام) دارد و آن‌ها را با هم مرتبط می‌داند.

قرآن کریم نیز با تکیه بر آیات خود پدیده خلق جهان را به خداوند یکتا نسبت می‌دهد و جهان مخلوق و مصنوع اوست و آن را نظم بخشید و حافظ آن خواهد بود. شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود بین آفرینش اساطیر در شاهنامه و مسئله خلقت جهان و انسان از دیدگاه قرآن کریم یکی از مهم‌ترین مسائل شناخت آفرینش هستی و در نهایت، انسان است. حال با این توصیف موجز و مختصر این پژوهش قصد دارد که چگونگی آفرینش در شاهنامه در تطبیق با قرآن کریم را بررسی کند که چه تفاوت‌ها و تشابهاتی وجود دارد، یا بر آرائی که در لابه‌لای متون ذی‌ربط و این دو منبع گران‌قدر انجام گرفته این مهم آشکار و مبرهن می‌گردد.

روش اجرای پژوهش حاضر از نوع کتابخانه‌ای به صورت تحلیل محتوایی است. بدین صورت که در آغاز با مطالعه بخش اساطیری شاهنامه و دیگر منابع مرتبط و همچنین با استفاده از کتاب‌های گوناگون و رجوع به پایگاه‌های اطلاعاتی الکترونیکی مختلف و استفاده از نشریات و مقالات و مجلاتی که در ارتباط با موضوع مورد پژوهش هستند و از طرفی با بررسی آیاتی از قرآن کریم که در این زمینه مرتبط‌اند و نگاهی به تفاسیر و روایات، مطالب مورد نظر فیش‌برداری شده و سپس به صورت تطبیقی و باتوجه به محتوای مطالب طبقه‌بندی شده‌اند. بررسی‌های انجام شده بر روی تحقیقات مرتبط مؤید آن است که تاکنون تحقیق جامع و کاملی در ارتباط با وجوه تشابه و تفاوت آفرینش اساطیر در شاهنامه در تطبیق با آیاتی از قرآن کریم انجام نگرفته است. به برخی از تحقیقاتی که به این موضوع به صورت متفرقه پرداخته‌اند اشاره می‌شود.

گلستانی و همکارانش (۱۳۹۶) در پژوهشی به عنوان «چشم‌اندازهای حکمی آفرینش عالم در شاهنامه» به بررسی اصول و چهارچوب حکمی و فلسفی مهمی همچون آغاز خلقت حدوث یا قدم جهان هستی، ماده اولیه آفرینش و مراتب آفرینش پرداخته است. موسوی و کریمی (۱۳۹۶) مقاله‌ای ارائه داده‌اند با عنوان «مراحل آغازین آفرینش عالم از منظر تورات و بررسی آن در تطبیق با قرآن» با بررسی تطبیقی چگونگی مراحل آغازین آفرینش عالم هستی در قرآن کریم و تورات که بانام مشترک آسمان‌ها و زمین یاد شده وجود شباهت‌ها و البته تفاوت‌هایی در ساختار و محتوای دو کتاب بیان شده است. که باز این پژوهش پاسخگوی آنچه مدنظر اصل مقاله است نیست. پاکرو (۱۳۹۱) مقاله‌ای تحت عنوان «نقد تطبیقی اسطوره آفرینش در شاهنامه و مهاباراتای هندی» مسئله آفرینش در شاهنامه و مهاباراتا مورد بررسی قرار داده و آنچه که باید پاسخ قانع‌کننده‌ای ارائه گردد. محقق نشده است. سیدی و علی‌پور (۱۳۸۹) در پژوهشی تحت عنوان «بررسی تطبیقی داستان آفرینش انسان در روایت‌های اسطوره‌ای ایران و عرب» به پرداختن داستان آفرینش انسان از رهگذر تطبیقی همانندی اندیشگی این قوم را در گذشته تبیین می‌کند. که باز این مقاله پاسخگوی آنچه که باید در اهداف پژوهش موردنظر باشد، نیست. یا در تحقیقی به نام «فلسفه آفرینش جهان و انسان از دیدگاه قرآن» نوشته فارسی‌نژاد و دژآباد (۱۳۸۸) که در فصلنامه اندیشه دینی چاپ گردیده در زمینه دیدگاه قرآن در مورد آفرینش جهان هستی و انسان کنکاشی صورت گرفته که جامعیت و تمام‌کننده بحث نیست به هر صورت منابع و مقالات زیادی به صورت متفرقه و پراکنده در مورد این موضوع نوشته شده است که اقناع‌کننده نیست.

نتیجه‌گیری

تشابهات و تفاوت‌های آفرینش جهان و انسان در قرآن کریم با مقایسه آفرینش در شاهنامه فردوسی با بررسی‌هایی که به عمل آمد در این مقاله نتایج ذیل حاصل گردید. تشابهات آن عبارت‌اند از: ۱. خلقت اولیه جهان از نظر قرآن کریم و شاهنامه هر دو «ابداعی و ایجادی»‌اند. ۲. بیان شاهنامه از آفرینش آسمان‌ها و زمین با منابع اسلامی همخوانی دارد. ۳. قرآن کریم و شاهنامه اولین مخلوق خدا را در عالم انوار خرد (عقل) می‌دانند. البته قرآن مؤلفه‌های دیگری را در عالم انوار باور دارد. ۴. شاهنامه و قرآن کریم خلقت انسان را از خاک می‌دانند و شواهدی برای آن نشان داده‌اند. ۵. از نظر شاهنامه و قرآن کریم هم آدم (ع) و حوا و هم کیومرث از عالم مینو به عالم مادی هبوط کرده و هر دو در کوه سکنی گزیده‌اند. ۶. داستان این دو (آدم (ع) و کیومرث) از نظر آفرینش هر دو نخستین انسان‌اند. با روایتی دیگر کیومرث اولین شاه است، سیاوش اولین انسان است. ۷. هر دو در آغاز داغدار فرزند جوان خود شدند.

تفاوت‌ها آن دو عبارت‌اند از: ۱. در قرآن کریم خداوند آسمان‌ها و زمین را در شش روز (دوره) آفرید. اما در شاهنامه چنین چیزی ذکر نگردیده است. ۲. جنس آسمان از نگاه شاهنامه «یاقوت» سرخ است ولی در قرآن کریم آسمان از «دخان» یا دود به وجود آمده است. ۳. از نظر قرآن کریم آفرینش آدم (ع) در مراحل و مراتب مختلف آفریده شده است. ۴. مفسران داستان خلقت آدم (ع) را تمثیلی و اجزاء آن را سمبلیک می‌دانند، ولی در شاهنامه به جای تمثیل نماد به کار برده شده است. با بررسی‌هایی که شده است میزان تشابهات در بحث آفرینش حیات و خلقت جهان و انسان در مقایسه با شاهنامه و قرآن کریم بیشتر از تفاوت‌ها است، هرچند در قرآن کریم در موضوع آفرینش جهان و انسان به صورت پراکنده اشاره شده است. و در شاهنامه به صورت موجز و مختصر اما این دو منبع الهی و بشری حائز اهمیت هستند.

فهرست منابع و مآخذ:

قرآن کریم

نهج البلاغه

شاهنامه فردوسی

اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). اسطوره بیان نمادین. تهران: انتشارات سروش.

ارشاد، محمدرضا. (۱۳۸۲). گسترده اسطوره. ج ۱، تهران: انتشارات آگاه.

اصفهانی، حمزه بن حسین. (بی تا). تاریخ پیامبران و شاهان، ترجمه: جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.

اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۸۱). ایران و جهان از نگاه شاهنامه، تهران: انتشارات امیرکبیر.

اسلامی ندوشن، محمدعلی. (۱۳۸۱). ایران و جهان از نظر فردوسی، تهران: انتشارات امیرکبیر.

آموزگار، ژاله. (۱۳۸۶). ایران باستان، تهران: انتشارات توس.

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۵). علل الشرایع صدوق، تهران: انتشارات ایران قم.

طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۳). تاریخ بلعمی، تهران: انتشارات زوار.

بهار، مهرداد. (۱۳۹۱). ادیان آسیایی، تهران: انتشارات سرچشمه.

بهار، مهرداد. (۱۳۹۱). اسطوره و تاریخ، تهران: انتشارات سرچشمه.

بهبودی، محمدباقر. (۱۳۸۶). هفت آسمان، تهران: انتشارات معراج.

جعفری، محمد تقی. (۱۳۸۶). آفرینش و انسان، تهران: انتشارات مؤسسه تدوین.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۰). تفسیر تنسیم، تهران: انتشارات محل نشر قم.

جنیدی، فریدون. (۱۳۹۰). کتاب زندگی و مهاجرت ایرانیان: انتشارات بلخ.

خرمشاهی، بهالالدین. (۱۳۶۵). فخررازی، تفسیر کبیر، تهران: نور.

رضایی، مهدی. (۱۳۸۳). آفرینش و مرگ در اساطیر، تهران: انتشارات اساطیر.

رضوی، مرتضی. (۱۳۷۲). تبیین جهان و انسان، قم: انتشارات مهر قم.

زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۹). در قلمرو وجدان، تهران: انتشارات سروش.

صفا، ذبیح اله. (۱۳۷۹). حماسه سرایی در ایران، تهران: انتشارات مؤسسه امیرکبیر زبان فارسی.

طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷). عربی، تفسیر علامه، المیزان، ج ۱۰، تهران: انتشارات فرهنگی رجا.

کزازی، میرجلال الدین. (۱۳۷۶). رؤیا، حماسه، اسطوره، تهران: انتشارات نشر مرکز.

موسوی، سید کاظم. (۱۳۸۹). پیوند خرد و اسطوره در شاهنامه، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، قم: انتشارات دارالکتب السلامیه.

مسکوب، شاهرخ. (۱۳۹۰). ناشر طرح نو تن پهلوان و روان خردمند، تهران: انتشارات طرح نو.

همدانی، احمد رحمانی. (۱۳۹۴). خطبه فدکیه حضرت زهرا (س)، تهران: انتشارات منیر.

یغمایی، حبیب. (۱۳۳۹). تفسیر طبری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.